

ВІДГУК

офіційного опонента доктора історичних наук, доцента
СИТНИКА ОЛЕКСАНДЕРА МИКОЛАЙОВИЧА

на дисертаційну роботу

ГРУЗОВОЇ ТЕТЯНИ СЕРГІЇВНИ

«ЦЕРКВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за

спеціальністю – 032 Історія та археологія,

галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Здобуття Україною державної незалежності супроводжувалось принциповими змінами у системі державно-церковних відносин. Церква відновлювала своє поважне місце у суспільстві. Йшов процес відродження національних релігійних традицій. Оновлювалася і збагачувалася релігійна палітра. Збільшилася чисельність релігійних організацій різних віровизнань. Формувався унікальний релігійний ландшафт, характерними рисами якого ставали толерантні міжконфесійні відносини. Відновлювалася історична пам'ять, в яку після десятиліть комуністичного замовчування, увійшла заборонена за радянських часів тема загальноукраїнської трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Масштаб цієї трагедії ставить питання про моральну відповідальність суспільства, унеможливлення повторення подібних катастроф, обумовлює розширення історіографії вивчення Голодомору і, зокрема, обґрунтовує звернення дисертантки до теми «Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.».

Дисертаційна робота Т. С. Грузової проводилась у межах науково-дослідних тем Запорізького національного університету «Суспільно-церковні трансформації в Україні ХІХ – ХХІ ст.» (номер державної реєстрації – 0114U002661) та «Пропаганда та суспільна свідомість на Півдні і Сході України (1930-ті – поч. ХХІ ст.)» (номер державної реєстрації – 0119U000225).

Структура дисертації обумовлена завданнями поставленими до дисертаційного дослідження. Назви розділів та підрозділів є логічними та продуманими і не викликають суттєвих заперечень.

Дисертація складається зі вступу, 3 розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дослідження – 268 сторінок, основний текст роботи викладено на 187 сторінках, список використаних джерел та літератури включає у себе 484 позицій.

У «Вступі» обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено її зв'язок із науковими програмами, планами, темами; мету, об'єкт, предмет завдання і методи дослідження, сформульовано основні результати дисертаційного дослідження, які характеризуються науковою новизною, визначено практичне значення дослідження, наведено відомості щодо апробації отриманих результатів та кількості публікацій за темою дослідження. Вступна частина дисертаційної роботи свідчить про глибоке розуміння дисертанткою проблематики дослідження, належну інтерпретацію її кваліфікаційних компонентів.

У першому розділі «Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження» здійснено аналіз історіографічного доробку попередників (с. 22–49), який було розділено на 4 напрямки, показано внесок дослідників у розробку проблеми. Напрямки досліджень окремих аспектів теми і характер напрацювань науковців висвітлено з достатньою переконливістю. Характеризуючи історіографію досліджуваної теми, Т. С. Грузова дійшла обґрунтованого висновку, що проблема становища церкви впродовж 1932–1933 рр. обмежується статтями, у яких містяться лише окремі аспекти та розвідки зазначеної теми.

Джерельну базу дисертаційного дослідження (с. 50–62) склали документи архівних установ України – ЦДАВО України, ЦДАГО України, ГДА СБУ, ДАЗО, ДАМО (у цілому 103 справи). Зважаючи на фрагментарну збереженість документів з вказаної проблематики у обласних архівних установах, дисертантка слушно звернула увагу на опубліковані матеріали, спогади, епістолярії, щоденники, усноісторичні свідчення (124 інтерв'ю), матеріали преси, літературні твори. Інформація, яка міститься у вказаних джерелах є вагомим підґрунтям для дослідження та характеристики змін, що відбулися у релігійному житті віруючих, відтворенні психологічного стану духовенства та віруючих у роки Голодомору. Зважаючи на це, вважаємо джерельну базу дослідження Т. С. Грузової цілком репрезентативною.

Аргументованим видається й пояснення дисертанткою вибору методологічного інструментарію для вирішення поставлених завдань, розкриття найбільш поширених термінів. Це дозволило різносторонньо і цілісно проаналізувати голодоморну стратегію більшовицької влади по відношенню до церкви та релігійних діячів.

Теоретичний розділ роботи (Розділ 1) переконує, що Т. С. Грузова обізнана у вітчизняних, зарубіжних, діаспорних дослідженнях, які прямо чи опосередковано стосуються теми дисертації «Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.»; володіє навиками роботи з історичними джерелами та використовує широкий методологічний інструментарій.

У другому розділі «Репресивна політика більшовиків проти церкви та релігійних діячів як складова Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.» на основі потужної джерельної бази дисертантка аналізує найбільш поширені способи припинення функціонування церков впродовж 1932–1933 рр., що були виявом державної антирелігійної політики (с.72–94). Відзначено спланований наступ влади на церкву, який характеризувався фальсифікаціями, домінуванням адміністративного закриття над правовим, перетворення церков на установи освітнього, культурного, господарського призначення. Дисертантка стверджує, що цілеспрямовано знищуючи церкву радянська влада надавала своїм діям «імідж законності, боротьби за правопорядок» (с. 94).

Дисертанткою докладно проаналізовано форми економічного тиску радянської держави, як складової голодоморної стратегії більшовиків, по відношенню до духовенства та релігійних громад (с. 95–115). На ряді прикладів підтверджено, що суми оподаткування духовенства були необґрунтованими та політично вмотивованими. Спираючись на архівні документи та епістолярії духовенства дисертантка переконливо показує, що від голоду страждали представники різних конфесій та ступенів ієрархії.

У підрозділі 2.3. (с.115–129) ґрунтовно досліджено вплив антицерковної пропаганди більшовицької влади на духовенство та віруючих. Т. С. Грузова влучно зауважує, що атеїстична пропаганда у період Голодомору була використана радянською владою з метою не просто знищити релігію як таку, а викоринити її як національну ідентичність українського нації (с. 115). Детально розглянуто основні форми проведення агітаційної роботи протягом 1932–1933 рр., які мали підірвати авторитет церкви та духовенства. Авторка переконує у обмеженості пропагандистських акцій, та висловлює міркування щодо несприйняття такої політики (с. 129). Влучним є висновок про те, що попри зусилля пропаганди, образ священника не став для українського суспільства синонімом «ворога-контрреволюціонера».

У підрозділі 2.4. (с. 130–148) з належною глибиною розглянуто репресії радянської влади проти церкви та релігійних діячів спираючись переважно на документи ЦДАВО України (фонд 1) та ГДА СБУ (фонд 6). Авторкою проаналізовано види та форми репресій, які застосовувалися по відношенню до духовенства. Вона змогла показати, що Голодомор 1932–1933 рр. був складовою репресивної політики. У дисертації охарактеризовано основні аргументи у пред'явленні обвинувачень священнослужителям. Яскраво подано і узагальнено відомості про долю представників УПЦ, католицького духовенства у голодоморні роки та на конкретних фактах проілюстровано,

що більшовицька влада сприймала їх як політичних ворогів, а їхні арешти мали політичну основу.

У третьому розділі «Деструктивні зміни у церковному житті в умовах Голодомору» на належному кваліфікаційному рівні охарактеризовано сутність деструктивних змін у церкві та традиційній релігійності в Україні під впливом Голодомору 1932–1933 рр. (с. 151–164). Спираючись на широку джерельну базу дисертантка стверджує, що геноцид нищив осередки церковного життя. Голод змушував священників покидати парафії, відрікатися від сану, шукати «кращої» долі. Погоджуємося з тезою дисертантки, що страх голодної смерті змушував населення забувати про моральні цінності, вдаватися до крадіжок, вбивств, самовбивств та канібалізму. Як зазначає Т. С. Грузова, Голодомор змінював психіку людей, деформував моральні цінності (с. 160–164).

Аналізуючи духовно-релігійне повсякдення (с. 164–181) авторка зосередила увагу на релігійній обрядовості, яка упродовж 1932–1933 рр. зазнала суттєвих змін. Дисертантка стверджує, що у роки Голодомору люди йшли до церкви вбачаючи у ній порятунок та підтримку (с. 172). Спираючись на усні свідчення та спомини сучасників подій дисертантка демонструє радикальні зміни в обрядовій сфері, які відбулися під впливом Голодомору. Т. С. Грузова стверджує, що релігійні обряди відігравали значну роль у житті, навіть в умовах заперечення українцями права на віру, спроб у знищенні їх ідентичності.

Проаналізувавши проблему становища церкви в Україні у 1932–1933 рр., Т. С. Грузова виокремлює малодосліджений в історичній науці аспект опору під час Голодомору та зазначає, що духовенство та релігійні спільноти боролися за власні права та відстоювали інтереси церкви (с. 182–196). Дисертантка слушно зауважує, що саме поняття «опору» було результатом деструктивних змін, які приносив з собою більшовицький режим (с. 182). Авторкою проаналізовано основні форми опору; охарактеризовано дилему екзистенційного вибору населення України у 1932–1933 рр.; підкреслено специфіку опору 1932–1933 рр. (с. 196).

У «Висновках», які є логічними та аргументованими Т. С. Грузовій вдалося розв'язати широке коло завдань поставлених у роботі, що сприятиме подальшому розвитку наукових досліджень з вказаної проблематики.

Наукові положення, висновки сформульовані дисертанткою є аргументованими і переконливими. Досягти цього дисертантці вдалося за рахунок залучення широкої джерельної бази та глибокої аналітичної роботи із історіографічним доробком.

Позитивною рисою дисертаційного дослідження можна зазначити доступний стиль викладу матеріалу.

Дисертаційна робота пройшла достатню апробацію на міжнародних, всеукраїнських наукових та університетських конференціях, про що свідчить зокрема список опублікованих праць: 4 статті у вітчизняних наукових фахових виданнях, 1 стаття у періодичному науковому виданні іноземної держави (Польща), а також 7 публікацій, що додатково засвідчують апробацію матеріалів дисертації. Вони повно та виразно відбивають основні положення та результати дисертаційного дослідження.

Текст анотації адекватно передає зміст роботи. Здобувачка цілком дотрималась вимог академічної доброчесності. Дисертаційне дослідження Т. С. Грузової містить коректні посилання на згадані авторкою у тексті джерела інформації. У рецензованій дисертації не виявлено ознак академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та інших порушень, що могли б поставити під сумнів самостійний характер виконаного здобувачкою дослідження.

Позитивно оцінюючи дисертаційну роботу Т. С. Грузової, маємо висловити деякі зауваження і пропозиції.

По-перше, спираючись на значний пласт архівних документів та наводячи приклади спрямованої політики радянської влади проти духовенства, релігійних громад, авторка інколи оминає висловлення власної точки зору на згадані приклади (с. 77, 82, 83, 86, 97).

По-друге, переконливо показуючи тиск радянської влади на католиків, протестантів, юдеїв (розділ 2), дисертантка меншою мірою порівняно з православними висвітлює деструктивні зміни у становищі цих церков (підрозділ 3.1).

По-третє, у третьому розділі «Деструктивні зміни у церковному житті в умовах Голодомору» авторка дещо ідеалізує суспільні відносини у роки Голодомору, як то: взаємодопомогу (с. 173), адже в умовах виживання, свідомість людей була затьмарена, кожен думав у першу чергу про збереження власного життя.

По-четверте, роботу збагатило б більш широке залучення статистичного матеріалу щодо смертності духовенства, зречення священного сану тощо.

По-п'яте, у дисертаційному дослідженні зустрічаємо варіації подачі імен священнослужителів – повне ім'я, ініціали, лише прізвище (наприклад, Яків Середя, Я. Кортов, Орловський). На наш погляд, варто їх уніфікувати.

Однак, вищенаведені зауваження та пропозиції скоріше мають рекомендаційний характер і не впливають на зальну позитивну оцінку роботи.

Слід відзначити, що дисертаційне дослідження Т. С. Грузової має неабияке наукове значення, з огляду на ретельний і виважений аналіз стану духовності української нації в умовах Голодомору 1932–1933 рр.

На підставі проведеного аналізу стверджуємо, що дисертаційна робота Грузової Тетяни Сергіївни «Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.» є оригінальним узагальнюючим, науковим дослідженням з актуальних питань, містить обґрунтовані наукові результати, яким властива наукова новизна, теоретичне та практичне значення. У дисертації вперше в історіографії комплексно проаналізовано становище церкви, духовенства та віруючих в умовах реалізації радянською владою голодоморної стратегії 1932–1933 рр. Робота відповідає вимогам Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167, а її авторка заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук,
доцент кафедри історії та археології
Мелітопольського державного університету
імені Богдана Хмельницького

О. М. Ситник

Підпис *Ситник О.М.* засвідчую

Начальник відділу кадрів Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького *Григорук В.К.*

Григорук В.К.